

‘ปราสาทพนมวัน’ ร่องรอยสถาปัตยกรรมโบราณ
สู่แหล่งเรียนรู้และท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์
ในอุทยานธรณีโคราช : การทบทวนองค์ความรู้และสำรวจภาคสนาม
หลังการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส

PRASAT PHANOM WAN, A TRACES OF THE ANCIENT ARCHITECTURE
TOWARDS A HISTORICAL AND GEOGRAPHIC LEARNING AND TOURISM
RESOURCE CENTER IN KHORAT GEOPARK: A KNOWLEDGE REVIEW AND
FIELD SURVEY AFTER ANASTYLOSIS RESTORATION

เจด็จ คชฤทธิ์¹, หทัยรัตน์ อ่วมน้อย^{2*},
อัญชลีพร นันทาชพรพงศ์¹, และสุขุม พระเดชพงษ์¹
Chaded Khocharit^{1*}, Hathairat Oumnoi^{2*},
Anchaleeporn Nuntaschapompong¹, and Sukum Pradedong¹

Received : 22-04-2025

Revised : 26-12-2025

Accepted : 29-12-2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทบทวนองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ ร่องรอยสถาปัตยกรรม และการบูรณะ ‘ปราสาทพนมวัน’ รวมถึงการสำรวจข้อมูลเชิงประจักษ์ตามสภาพจริง ปราสาทพนมวันเป็นสถาปัตยกรรมวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณ ตั้งอยู่ในอาณาเขตประเทศไทย สร้างขึ้นช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-17 สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา กรมศิลปากร ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 53 ตอนที่ 34 เมื่อวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2479 และประกาศกำหนดเขตโบราณสถาน เมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2541 มีเนื้อที่ประมาณ 206 ไร่ 56 ตารางวา วัสดุส่วนใหญ่สร้างจากหินทราย ศิลาลง และอิฐ ที่พบได้ตามสภาพทางธรณีวิทยาที่ราบสูงโคราช ซึ่งปรากฏแหล่งหินตัดอยู่ในเขตอุทยานธรณีโคราช ปราสาทแห่งนี้เป็นศาสนสถานทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู ได้รับการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส เมื่อปี พ.ศ. 2532-2542 ปัจจุบันเป็นแหล่งเรียนรู้และ

¹ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยวงษ์ชวลิตกุล

² คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์

¹ Faculty of Education Vongchavalitkul University

² Faculty of Humanities and Social Sciences,

Valaya Alongkorn Rajabhat University under the Royal Patronage

* Corresponding Author's E-mail: hathairat@vru.ac.th Chaded_kho@vu.ac.th

ท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์บนเส้นทางการท่องเที่ยวโคราชจีโอพาร์ค ตามประกาศรับรองของคณะกรรมการบริหารองค์การยูเนสโก ครั้งที่ 216 ณ กรุงปารีส สาธารณรัฐฝรั่งเศส ให้เป็นอุทยานธรณีโลก

คำสำคัญ: ปราสาทพนมวัน / อุทยานธรณีโคราช / การบูรณะด้วยวิธีอนาสติโลซิส

ABSTRACT

This article was aimed to review historical knowledge, architectural traces, and the restoration of Prasat Phanom Wan, as well as to examine empirical data. Prasat Phanom Wan is an ancient Khmer architectural site located in Thailand and was built between the 15th and 17th centuries. The Fine Arts Department, Region 10, Nakhon Ratchasima, has registered it as an ancient site in the Royal Gazette, Volume 53, Part 34, on September 27, 1936, and designated it as an ancient site on September 21, 1998. Covering approximately 206 rai and 56 square wah, the site was primarily constructed from sandstone, laterite, and brick, found in the geological conditions of the Khorat Plateau, where cut rocks were found within the Khorat Geopark. This Buddhist-and-Hindu religious site was restored using anastylosis between 1989 and 1999. Nowadays, it has served as a historical-and-geographical tourist and learning destination on the Khorat Geopark route. According to the announcement of the 216th UNESCO Executive Board in Paris, France, it has been designed as a Global Geopark.

Keywords: Prasat Phanom Wan / Khorat Geopark / Anastylosis restoration

บทนำ

จักรวรรดิขอมยุคพระนคร (ราว พ.ศ. 1345-1896) มีความรุ่งเรืองในการสร้างปราสาทหินอันวิจิตรอลังการ พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 สร้างนครหลวงที่ทริหรัลยเป็นเมืองหลวงยุคแรก พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 สร้างโยธธปุระเป็นเมืองหลวงยุคที่ 2 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 สร้างนครวัด และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สร้างนครธม (กิตติ โลห์เพชรัตน์, 2556) อิทธิพลการเมืองการปกครอง ตลอดจนการสร้างสถาปัตยกรรมจากหินในวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณได้ขยายครอบคลุมมาจนถึงดินแดนภาคตะวันออกเฉียงและภาคกลางของไทยในปัจจุบัน โดยหินส่วนใหญ่ที่ใช้เป็นวัสดุก่อสร้างสามารถพบได้ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์และสภาพทางธรณีวิทยา ดังปรากฏแหล่งหินตัดและโบราณสถานกระจายอยู่จำนวนมาก สะท้อนถึงภูมิปัญญาการก่อสร้างและการสลักหินที่งดงาม อันเป็นวัฒนธรรมที่ยังความอัจฉริยภาพแก่มวลมนุษยชาติ สถาปัตยกรรม‘ปราสาท’แบบขอมนั้นมักมีแผนผังสมมาตรหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียง แสดงการสร้างมณฑลจักรวาล องค์ปราสาทเป็นศูนย์กลางจักรวาลแวดล้อมด้วยอาคารบริวาร อาจมีสระน้ำล้อมคูมหานที่สี่พันนครเขมร การสร้างปราสาทเดิมนั้นได้รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมอินเดียตอนใต้ (ธาดา สุทธิธรรม, 2562) ทั้งจากศาสนาฮินดูและ

พุทธศาสนาที่เผยแพร่เข้ามายังภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การสร้างปราสาทมักเป็นไปตามพระราชประสงค์ของกษัตริย์ อย่างไรก็ตาม ศาสนสถานหนึ่ง ๆ อาจสร้างไม่สำเร็จในสมัยเดียว

กล่าวสำหรับศิลปะขอม-เขมรโบราณ ที่พบในประเทศไทย ส่วนใหญ่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 จัดเป็นศิลปะสมัยบาปวน สมัยนครวัด และสมัยบายน มีลักษณะของความเป็นเมืองโบราณ เช่น เมืองพิมาย โดยเฉพาะในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ส่วนงานศิลปกรรมพุทธศาสนาแบบมหายานพบหลักฐานเก่าไปจนถึง พุทธศตวรรษที่ 13-14 เป็นศิลปะร่วมสมัยกับทวารวดี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556) อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตจากนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ที่ศึกษาพระพุทธรูปในประเทศไทย โดยวิเคราะห์งานศิลปกรรมที่ปรากฏในดินแดนไทย สะท้อนให้เห็นว่ามีการสร้างพระพุทธรูปไม่มากนักเพราะวัฒนธรรมขอม-เขมรโบราณ ในอดีตนับถือศาสนาฮินดูเป็นหลัก พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นเพื่อพุทธศานามหายานจึงมีลักษณะเป็นรูปเคารพพระพุทธรูปเจ้าพระโพธิสัตว์ และอื่น ๆ เป็นสำคัญ (เจตน์ คชฤทธิ์ และหทัยรัตน์ อ่วมน้อย, 2567)

ส่วนในด้านวัสดุการก่อสร้างปราสาทนั้นนิยมใช้หินที่พบได้ตามสภาพภูมิประเทศ ซึ่งมีเอกลักษณ์แตกต่างจากพื้นที่อื่น ดังปรากฏร่องรอยทางประวัติศาสตร์แหล่งหินตัดในประเทศไทย เช่น แหล่งหินตัดสี่คิ้ว แหล่งหินตัดสูงเนิน ซึ่งอยู่ในเขตอุทยานธรณีโคราชหรือบริเวณที่ราบสูงโคราชขอบของที่ราบสูงนั้นสูงประมาณ 760 เมตร เหนือระดับน้ำทะเลปานกลาง มีภูมิสัญลักษณ์แบบเขาควมหรือเขาอีโต้ และฟอสซิล สัมพันธ์กับหินทราย ระบบนิเวศป่าเต็งรัง-ดิบแล้ง ครอบคลุมลุ่มน้ำตะกอกในอำเภอสี่คิ้ว สูงเนิน ขามทะเลสอ เฉลิมพระเกียรติ และเมืองนครราชสีมา ทั้งนี้ อุทยานธรณีคือ พื้นที่ทางภูมิศาสตร์และแหล่งธรณีวิทยาที่มีความสำคัญระดับนานาชาติ มีการบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน จากล่างสู่บน ทั้งในการป้องกันรักษา การศึกษา และการพัฒนาอย่างยั่งยืน (สำนักงานโคราชจีโอพาร์ค, ม.ป.ป.) สะท้อนให้เห็นว่าบรรพชนผู้สร้างสถาปัตยกรรมล้านรอบรู้ทั้งศาสตร์และศิลป์ในการประยุกต์ใช้วัสดุจากธรรมชาติเพื่อตอบสนองประโยชน์ในวิถีชีวิตและก่อให้เกิดความวิจิตรที่เปี่ยมด้วยความงดงามอันปรากฏแก่ปราสาทหินต่าง ๆ ที่ยังร่องรอยให้เห็นได้ในปัจจุบัน

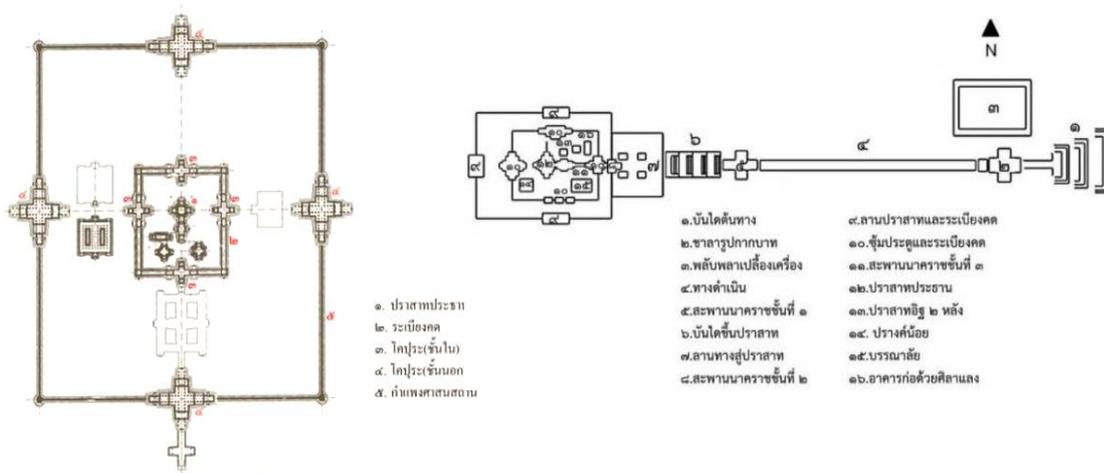
รูปแบบสถาปัตยกรรม ‘ปราสาท’ และ ‘รูปเคารพ’ ตามคติความเชื่อทางศาสนา

เทวาลัยในศาสนาฮินดูหรือ ‘ปราสาท’ เป็นสมมุติสถาปัตยกรรม ‘ศิขร’ หรือภูเขาอันเป็นที่พำนักของศิวะเทพ (ธาดา สุทธิธรรม, 2562) ขอมหรือเขมรโบราณสร้างปราสาทหินเป็นเทวาลัยที่ประทับของเทพโดยใช้เทวรูปประดิษฐานไว้ในห้องสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีส่วนหลังคาเป็นชั้นลดบรรจบกันที่ยอดรูปประมิตชั้นซ้อน ประตูทางเข้าเป็นมุข ปราสาทลักษณะนี้จะสร้างสำหรับเทพเจ้าแต่ละองค์ หากมีหลายองค์จะสร้างเป็นกลุ่มปราสาทตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน (เฉลิม รัตนทัศนีย์, 2539) การก่อสร้างมีระเบียบแบบแผนที่สืบเนื่องมานาน สำหรับในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะประเทศไทยและกัมพูชาในปัจจุบัน พบร่องรอยการใช้วัสดุหลักคือหินทรายและศิลาแลง ซึ่งเป็นหินที่พบได้จากสภาพทางธรณีวิทยา เช่น ในเขตพื้นที่ธรณีโคราช ชั้นหินที่ปรากฏในบริเวณที่ราบสูงโคราชเกือบทั้งหมดเรียกว่ากลุ่มหินโคราช ประกอบด้วยหินทรายแป้ง หินทราย หินโคลน และหินกรวดมน (เลิศสิน รักษาสกุลวงศ์ และคณะ, ม.ป.ป.) ซึ่งบรรพชนได้ใช้ภูมิปัญญาในการตัด เคลื่อนย้าย สลัก เรียง

และประกอบสร้างจนกลายเป็นปราสาท โดยทั่วไปมีแผนผัง 2 แบบ คือ แผนผังแบบล้อมรอบจุดศูนย์กลาง และแผนผังแบบตรงเข้าสู่จุดศูนย์กลาง ดังสังเขปต่อไปนี้

แผนผังแบบล้อมรอบจุดศูนย์กลาง มักสร้างเป็นศาสนสถานบนพื้นราบ โดยทั่วไปมีปราสาทประธานตรงกลางล้อมรอบด้วยระเบียงคต โคปุระ และกำแพงล้อม อาจมีสระน้ำล้อมรอบ

แผนผังแบบตรงเข้าสู่จุดศูนย์กลาง มักสร้างเป็นศาสนสถานบนภูเขาหรือที่สูง มีปราสาทประธานอยู่บนยอดเขา ทางเดินขึ้นไปยังปราสาทมีบันไดและสิ่งปลูกสร้างเป็นระยะ ๆ

ภาพที่ 1 แผนผังสถาปัตยกรรมปราสาทแบบล้อมรอบจุดศูนย์กลาง และแบบตรงเข้าสู่จุดศูนย์กลาง
ที่มา: มุลินธิโครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน (2566), อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง (2566)

ในวัฒนธรรมพื้นถิ่นไทยบางแห่งเรียกปราสาทว่า ‘กู’ หรือ ‘ปรางค์’ หมายถึงสิ่งก่อสร้างตามคติความเชื่อศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลการจำลองจักรวาลมาจากวัฒนธรรมอินเดียสิ่งก่อสร้างหลักของปราสาท คือ ปราสาทประธาน เป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมประกอบด้วยฐานเรือนธาตุ และเรือนยอด ในเรือนธาตุประดิษฐานรูปเคารพ วัสดุที่ใช้สร้างปราสาท คือ อิฐ หินทราย ศิลาแลง ไม้ เหล็ก และตะกั่ว เป็นส่วนเสริมความมั่นคง (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย, 2565)

กิตติ โล่ห์เพชรรัตน์ (2556) ได้ศึกษาสถาปัตยกรรมปราสาทขอม โดยอธิบายถึงองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สำคัญไว้ 3 ส่วน ดังนี้

ส่วนฐาน โดยทั่วไปปราสาทขอมมักตั้งอยู่บนฐานบัวที่ไม่สูงมากนัก อาจเป็นฐานบัวลูกฟักที่มีการประดับด้วยแถบสี่เหลี่ยมคล้ายกับลูกฟัก

ส่วนกลาง ได้แก่ อาคารทรงสี่เหลี่ยมที่เรียกว่าเรือนธาตุ เป็นห้องประดิษฐานรูปเคารพ อาจเป็นอาคารเพิ่มมุมเพื่อออกมูรับกับซุ้มประตูทางเข้า ส่วนที่ยื่นออกมาเรียกว่ามณฑปมีตัวเชื่อมคือมุขกระสัน สำหรับประตูมีองค์ประกอบสำคัญ คือ วงกบรอบประตูหรือเสาดัดผนังเป็นเสารองรับน้ำหนักส่วนบน นิยมสลักลวดลายอันวิจิตรเช่นเดียวกับทับหลังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่อยู่เหนือกรอบประตูทางเข้า ทับหลังมี 2 ประเภท คือ ทับหลังจริงอยู่ชั้นในทำหน้าที่รับน้ำหนักชั้นหลังคา และทับหลังประดับที่อยู่ชั้นนอก ทั้งนี้เสาประดับกรอบประตูและทับหลังเป็นหลักฐานสำคัญในการกำหนด

อายุศาสนสถาน ทั้งยังช่วยอธิบายได้ว่าศาสนสถานนั้นสร้างขึ้นในศาสนาใด สำหรับหน้าบัน คือ ส่วนของหลังคารูปสามเหลี่ยมเหนือทับหลัง มักสลักลวดลายและภาพเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับทับหลังด้วย

ส่วนยอด ได้แก่ ส่วนของปราสาทเหนือส่วนเรือนธาตุเป็นหลังคาลดหลั่นกันเรียกว่า ชั้นวิมาน โดยทั่วไปมี 5 ชั้น ประดับด้วยบันแถลงเป็นรูปสัญลักษณ์ของวิมานของเทพเจ้า ส่วนยอดเป็นรูปกลีบบัวเรียกว่าบัวทรงกลม มีกลศคล้ายหมอน้ำเทพมนต์เป็นส่วนรับส่วนยอดอีกชั้น

ภายในปราสาทประธานเป็นห้องครรภคฤหะที่ประดิษฐานรูปเคารพ อาจเป็นได้ทั้งเทวรูป และพุทธรูป ขึ้นอยู่กับว่าศาสนสถานนั้นสร้างขึ้นหรือปรับปรุงยุคใดใช้ตามคติความเชื่อใด

หากพิจารณา รูปเคารพที่ประดิษฐานอยู่ในห้องครรภคฤหะแห่งปราสาทประธานหรือ เรือนธาตุนั้น สามารถแบ่งได้เป็น 2 คติสำคัญ คือ รูปเคารพตามคติความเชื่อของศาสนาฮินดู และ รูปเคารพตามคติความเชื่อของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ดังจะกล่าวถึงโดยสังเขปต่อไปนี้

รูปเคารพตามคติความเชื่อของศาสนาฮินดู

ศาสนาฮินดูกำเนิดจากลัทธิพระเวทโดยผสมกับลัทธิพื้นเมือง มีการบูชาเทพเจ้าหลายองค์ แต่ที่ได้รับความสำคัญสูงสุด มี 3 องค์ คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ รวมเรียกว่าตรีมูรติ มีการสร้างรูปเคารพแทนเทพเจ้านั้นไว้อย่างหลากหลายตามคติที่สอดคล้องกับนิยายต่าง ๆ ทั้งนี้ นิยายใหญ่ของฮินดูที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคขอมหรือเขมรโบราณ ได้แก่ ไศวนิกายและไวษณพนิกาย โดยไศวนิกายนั้นถือพระศิวะเป็นใหญ่กว่าพระวิษณุ ส่วนไวษณพนิกายถือพระวิษณุเป็นใหญ่กว่าพระศิวะ โดยที่พระวิษณุและพระศิวะสามารถรวมเป็นเทพเจ้าองค์เดียวได้คือ พระหริหระ ลักษณะของเทพเจ้าทั้ง 3 องค์นี้ พอสรุปได้ดังนี้ (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2536)

พระพรหม พระผู้เป็นเจ้าของสูงสุดองค์หนึ่ง เป็นผู้สร้างโลก มี 4 พักตร์ 4 กร พาหนะคือหงส์

พระวิษณุ พระผู้เป็นเจ้าของผู้ปกป้องรักษาโลก ทรงมีเศียรเดียว 4 กร มักถือจักร สังข์ คชชา และดอกบัว มีพาหนะคือครุฑ บรรทมเหนือพญานาคในนันทนคราชา ในขณะที่บรรทมหลับจะมีดอกบัวทอง ผุดขึ้นมาจากพระนาภีและมีพระพรหมประทับอยู่บนนั้นโดยพระพรหมจะทรงเป็นผู้สร้างโลก

พระศิวะ พระผู้เป็นเจ้าของทั้งผู้สร้างและล้างโลก มีเศียรเดียว 4 กร เนตรที่ 3 ตั้งขวาง พระนลาฏ พระเกศามักขมวดเกล้าเป็นชฎา มีพระจันทร์เสี้ยวประดับบนมวยพระเกศา ทรงนั่งหง่างวาง หรือหงั่งเสื่อ ทรงนาคเป็นสังวาลย์ มีตรีศูลเป็นอาวุธ มีพาหนะคือโคนนทิ

นอกจากเทพตรีมูรติแล้ว ศาสนาฮินดูยังมีเทวีและเทพเจ้าอีกจำนวนมาก เช่น พระอุมา พระลักษมี พระคณศ พระขันธกุมาร และพระอินทร์ เป็นต้น จากคติความเชื่อทำให้มีการถ่ายทอด เรื่องราวและสร้างสรรค์ผลงานศิลปะจำนวนมาก กล่าวได้ว่าขอมนั้นมีความรุ่งเรืองด้านวัตถุสถาน ที่เกี่ยวกับศาสนาจึงได้รับการสร้างสรรค์อย่างวิจิตรบรรจง สำหรับปราสาทที่สร้างในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ส่วนใหญ่สร้างในลัทธิไศวนิกาย แบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ประเภท ปราสาทสรุทหรือปราสาทชุมชน คือ เทวาลัยที่เป็นศูนย์กลางของชุมชน ประเภทปราสาทบรรพบุรุษ คือ เทวาลัยที่สร้างเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่บรรพบุรุษ และประเภทปราสาทศิริศะ คือ ปราสาทที่สร้างขึ้น บนยอดเขาเพื่อถวายแด่พระศิวะ สำหรับเป็นที่บำเพ็ญพรตและแสวงบุญ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2544)

ภาพที่ 2 เศียรพระศิวะและเทวสตรี รูปเคารพที่พบในเขตโบราณสถานปราสาทพนมวัน
ที่มา หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.9 นครราชสีมา (2566)

รูปเคารพตามคติความเชื่อของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน วัชรยาน

พระพุทธรูป คือ รูปเคารพแทนพระพุทธรูป การสร้างพระพุทธรูปเริ่มในสมัยพระเจ้า
กนิษกะแห่งราชวงศ์คุษาณะแคว้นคันทารราช พุทธศักราช 663-705 ได้รับอิทธิพลจากชาวกรีก
ที่นิยมสร้างรูปเคารพเทพเจ้า ผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมของชาวอินเดียพื้นเมือง พระพุทธรูปไม่ใช่
รูปเหมือนของพระพุทธรูป แต่เป็นรูปสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูป รูปเคารพพระพุทธรูปปรากฏ
ทั้งในงานแกะสลักหินปูน หินทราย และโลหะต่างยุคสมัย พระพุทธรูปจะแสดงสัญลักษณ์
พระหัตถ์ที่เรียกว่า ‘การแสดงมูทรา’ ทั้งในท่าประทับยืนและท่าประทับนั่ง เรียกกันทั่วไปว่าการแสดง
ปางพระพุทธรูปในระยะแรกนิยมสร้างจากวัสดุประเภทศิลา ต่อมาจึงสร้างจากโลหะประเภทสำริด
ทั้งนี้ พระพุทธรูปขนาดใหญ่นิยมสลักจากศิลาแลงหรือก่ออิฐถือปูน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556)

รูปเคารพพระพุทธรูปสร้างตามคติความเชื่อ 2 ฝ่าย คือ หินยานและมหายาน
ฝ่ายมหายานที่พบมากในวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณ เช่น พระวัชรสัตว์พุทธะหรือพระวัชรธร
พระวัชรินหรือพระเหวัชระ พระโลเกศวร พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา พระศากยมุนี สำหรับ
พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภานั้น เป็นพระพุทธรูปผู้รักษาโรค มักประดิษฐานใน ‘สุคตาลัย’
แห่ง ‘อโรคยาศาลา-อารคยศาล’ ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงให้สร้างขึ้นทั่วพระราชอาณาจักร
(พิริยะ ไกรฤกษ์, 2544) เป็นที่น่าสังเกตว่ารูปเคารพในอโรคยาศาลาบางแห่งอาจปรับเปลี่ยนจาก
พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภาเป็นพระโลเกศวรหรือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย
ภาคอีสาน, 2542) หรือนำรอยพระพุทธรูปไปประดิษฐานแทนด้วย

ภาพที่ 3 รูปเคารพ ‘พระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา’
ที่มา เจดีย์ คุชฤทธิ (2565) (ผู้ถ่าย)

สรุปได้ว่า ผังปราสาทโดยทั่วไปมี 2 แบบ คือ แบบล้อมรอบจุดศูนย์กลาง และแบบตรงเข้าสู่จุดศูนย์กลาง องค์ประกอบที่สำคัญ คือ กำแพงศาสนสถาน ซุ้มประตูทางเข้า ระเบียงคต ปราสาทประธานและวิหาร สำหรับส่วนเพิ่มเติมอาจได้แก่ บรรณาลัย ทางดำเนิน สระน้ำหรือสระสงฆ์ ส่วนปราสาทประธานที่ประดิษฐานรูปเคารพนั้นเป็นได้ทั้งเทวรูปและพุทธรูป ขึ้นอยู่กับว่าใช้ในคติความเชื่อใด ทั้งนี้รูปเคารพที่สำคัญ ได้แก่ พระพรหม พระวิฆณุ และพระศิวะ รวมถึงเทวีและเทพเจ้าอื่น เช่น พระอุมา พระคเณศ พระขันธกุมาร พระอินทร์ สำหรับรูปเคารพแทนพระพุทธรูปเจ้าฝ่ายมหายานในวัฒนธรรมขอม เช่น พระวัชรธร พระโลกेश্বর และพระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา เป็นต้น

‘ปราสาทพนมวัน’ ประวัติศาสตร์และร่องรอยหลังการบูรณะด้วยวิธีอินส์ตีโลซิส

ปราสาทพนมวันเป็นปราสาทสฤทหรือปราสาทประจำชุมชน บ้างว่าเป็นอโรคยศาลา (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน, 2542) สันนิษฐานจากประวัติการใช้ประโยชน์ โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตามจากหลักฐานทางโบราณคดี แสดงให้เห็นว่าปราสาทแห่งนี้มีการก่อสร้างและปรับเปลี่ยนการใช้ประโยชน์ให้เป็นศาสนสถานทั้งในคติฮินดูและพุทธศาสนา ในแง่กระบวนการแปรเปลี่ยนแสดงให้เห็นถึงผลผลิตของกิจกรรมมนุษย์ โดยมักมีพฤติกรรมปรับปรุงสภาพแวดล้อมในระดับต่าง ๆ เพื่อสนองความต้องการตามวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน ปัจจัยสำคัญของกระบวนการแปรเปลี่ยนคือ มนุษย์ในสมัยหลังอาจปรับเปลี่ยนโดยการสร้างอาคารครอบทับสิ่งก่อสร้างที่มีอยู่เดิมก็เป็นได้ (Sharer & Ashmore, 1979) ดังปัจจุบันปราสาทประธานมีพระพุทธรูปปางอภัยทานประดิษฐานแทนเทวรูปตามคติฮินดู

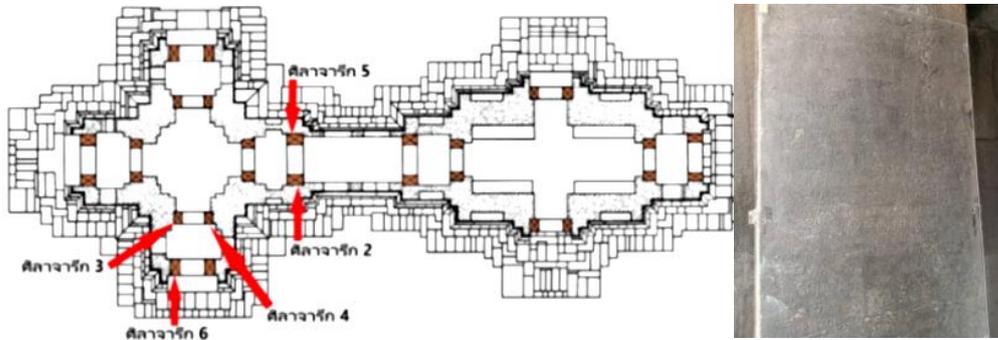
ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของปราสาทพนมวัน

ปราสาทพนมวันได้รับการสำรวจและศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรม จารึก และจัดทำแผนผังครั้งแรก ราวปี พ.ศ. 2444 (Aymonier, 1901) ต่อมาได้มีการสำรวจเพิ่มเติมโดยบันทึกข้อมูลทางโบราณสถานและสภาพแวดล้อม ดีพิมพ์เป็นเอกสารในปี พ.ศ. 2450 (Lajonquiere, 1907) ปราสาทนี้ ตั้งอยู่ที่จังหวัดนครราชสีมา เป็นศาสนสถานที่ใช้งานมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 พิจารณาจากจารึกทั้ง 8 หลัก ที่พบในพื้นที่ กำหนดอายุได้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-17 (กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์เว็บท่ากรมศิลปากร, 2566) จากข้อมูลชี้ให้เห็นว่าศาสนสถานแห่งนี้มีความสำคัญทั้งในด้านสังคม กฎหมาย และความสัมพันธ์ของผู้นำชุมชนกับกษัตริย์แห่งเมืองพระนคร ทั้งนี้อาจเป็นศูนย์กลางของ ‘เมืองสุขาลัย’ ที่ครอบคลุมแม่น้ำลำตะคอง ตอนล่างจนถึงจุดที่ไหลมารวมกับแม่น้ำมูลในจังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน (ฉัตรชัย เอมราช, 2560) ปราสาทพนมวันเมื่อแรกสร้างสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ซึ่งนับถือพระอิศวรหรือศิวะเป็นเทพสูงสุด พงศ์ธันว์ บรรทม (2544) ได้ศึกษาจารึกปราสาทพนมวัน สามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ 1 จารึกหลักที่ 1 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ปราบถุณามกษัตริย์ 2 องค์ คือ พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1420-1432) และพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1432-1443)

กลุ่มที่ 2 จารึกหลักที่ 2, 5 ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ปราบถุณามกษัตริย์ 2 องค์ คือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1545-1593) และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1593-1609)

กลุ่มที่ 3 จารึกหลักที่ 3, 4, 6, 7, 8 ต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 ปรากฏนามกษัตริย์ 2 องค์ คือ พระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. 1487-1511) และพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 (พ.ศ. 1623-1650)

ภาพที่ 4 จารึกปราสาทพนมวันและบริเวณที่พบจารึก (ปราสาทประธานหรือเรือนธาตุ) ที่มา กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์เว็บทำกรรมศิลปากร (2566), สำนักงานปราสาทพนมวัน จังหวัด นครราชสีมา (ถ่ายเดือนมีนาคม พ.ศ. 2568)

สำหรับจารึกนั้น พบทั้งอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร และสันสกฤต เช่น จารึกที่กรอบ ประตูมุขตะวันออกของปราสาทประธาน ระบุตรงกับ พ.ศ. 1598 มีตัวอักษร 1 ด้าน 45 บรรทัด ดัง คำแปลบางส่วนว่า “ขอความนอบน้อม จงมีแก่พระคิเวผู้มีรัศมีอันรุ่งโรจน์ ผู้ประเสริฐ ผู้อันปราหมณ์ เป็นต้นบุชา...ศรีสุรยวรมันผู้มีพระบาททรงกชเหนือเศียรเกล้าแห่งพระราชาทรงหลายที่มานอบน้อม... ทรงประกอบด้วยธรรมอันสมบูรณ์ ทรงสืบเชื้อสายมาจากศรบรรสกุล (ทรงบัญชาให้) พระราชาที่เป็น ศัตรูกระทำตามพระราชโองการของพระองค์โดยไม่ผิดพลาด...บุรุษผู้มี ความดีนั้น ผู้บริสุทธิ์ ผู้เต็มไปด้วย ความรักดีต่อ พระเจ้าศรีสุรยวรมัน ซึ่งมีนามว่า วีรรมัน เป็นนักรบด้วยความรักดี...พระราชารู้ เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานโกศต่าง ๆ เสลี่ยงยุงทองและงาเป็นอันมากแก่เขา เพราะความรักดีต่อเจ้านาย ท่านจึงได้รับนามว่า กฤตัญญูวัลลภ และได้สร้างเทวรูปไว้ในเมืองสุขาลัย อันนารีนรมย์...” (กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์เว็บทำกรรมศิลปากร, 2566) จากข้อความสะท้อน ถึงคติศาสนาฮินดู การสร้างเทวรูป การปกครองแบบราชาและการสืบเชื้อสาย

ส่วนตำนานการสร้างปราสาท ตามคำบอกเล่าของพระครูพนมวนาภิวัฒน์ เจ้าอาวาสวัด พนมวันว่า สมัยที่ขอมเรืองอำนาจกษัตริย์นิยมปราสาทเพื่อเป็นสัญลักษณ์อำนาจ เมื่อมาถึงพื้นที่นี้ได้ แบ่งพลเมืองให้ฝ่ายหญิงสร้างปราสาทด้านทิศตะวันออกปัจจุบันคือปราสาทพิมาย ส่วนฝ่ายชายให้ สร้างปราสาทอีกแห่งคือปราสาทพนมวัน โดยตกลงกันว่าถ้าฝ่ายใดสร้างเสร็จก่อนให้ปล่อยโคมขึ้นสู่ ท้องฟ้า เวลาผ่านไปฝ่ายชายสร้างปราสาทจนจะเสร็จ ส่วนฝ่ายหญิงมีกำลังน้อยกว่าสร้างปราสาทได้ ช้า เมื่อทราบข่าวว่าฝ่ายชายสร้างปราสาทใกล้เสร็จ จึงออกอุบายปล่อยโคมขึ้นท้องฟ้า ฝ่ายชายเห็น โคมจึงละทิ้งการก่อสร้าง ฝ่ายหญิงจึงสร้างปราสาทพิมายจนสำเร็จก่อน (ปราสาทหินถิ่นไทย, 2566)

แผนผังองค์ประกอบสถาปัตยกรรมปราสาทพนมวันและการบูรณะด้วยวิธีอินสตีโลซิส
ปราสาทพนมวันตั้งอยู่บนเนินดินสูงกว่าบริเวณโดยรอบซึ่งเป็นที่ราบลุ่มและทุ่งนา
มีสระน้ำขนาดใหญ่อยู่ใกล้เรียกว่า 'สระเพลง' เนินดินเรียก 'เนินอรพิม' มีร่องรอยสิ่งปลูกสร้างเหลืออยู่

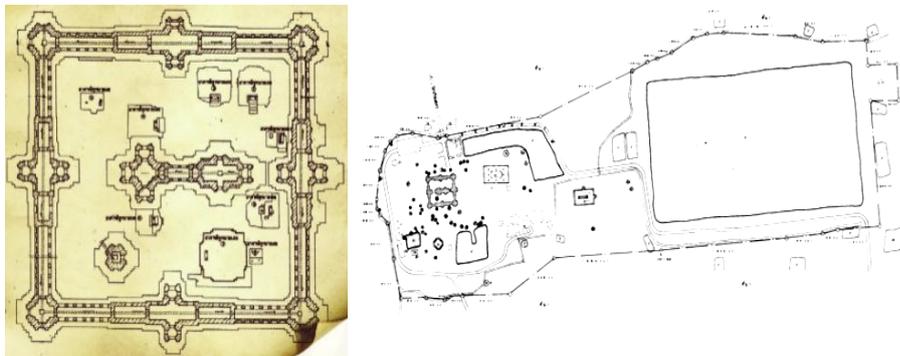

ภาพที่ 5 'สระเพลง' และ 'เนินอรพิม' อยู่ทางทิศตะวันออกของปราสาทพนมวัน
ที่มา เจตต์จ คชฤทธิ์ (2568) (ผู้ถ่าย)

สำหรับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของปราสาทพนมวันนั้น เป็นกลุ่มของสิ่งปลูกสร้าง
ที่มีองค์ประกอบโบราณสถาน 2 ส่วน คือ โบราณสถานชั้นใน และโบราณสถานชั้นนอก

โบราณสถานชั้นใน ได้แก่ ปราสาทประธาน ซุ้มประตูและระเบียงคต ซากปราสาทอิฐ
ปรางค์น้อย ซาลาทางเดิน แนวกำแพงแก้วนอกระเบียงคต

โบราณสถานชั้นนอก ได้แก่ บารายทิศเหนือ สระน้ำทิศตะวันออก แนวถนน พลับพลา
ฐานอาคารอิฐด้านทิศใต้ของปราสาท ซากโบสถ์ร้าง

ภาพที่ 6 แผนผังปราสาทพนมวันและขอบเขตโบราณสถานปราสาทพนมวัน
ที่มา หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.9 นครราชสีมา (2566), ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 115 ตอน
พิเศษ 83ง หน้า 8 (2541)

สิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ ของโบราณสถานทั้งชั้นในและชั้นนอกมีอายุสมัยแตกต่างกัน บางส่วน
ยังไม่สามารถกำหนดระยะเวลาในการก่อสร้างที่แน่ชัดได้ นักโบราณคดีและนักวิชาการส่วนหนึ่งเห็น
สอดคล้องกันโดยจำแนกเบื้องต้นได้เป็น 3 สมัย ดังที่ พงศ์ธันว์ บรรทม (2544) สรุปไว้ ดังนี้

สมัยที่ 1 ประกอบด้วย ซากอาคารอิฐจำนวน 8 หลัง รายล้อมปราสาทประธานหรือเรือนธาตุ แนวกำแพงแก้วด้านนอกระเบียงคตในเขตโบราณชั้นใน พลัปลาที่ประทับ (เนินอรพิม) กลุ่มอาคารสมัยที่ 1 นี้ ก่อสร้างขึ้นในสมัยแรกสุด มีซากฐานอาคารอิฐเป็นศูนย์กลางของศาสนสถาน ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วเป็นขอบเขต ก่อนการบูรณะพบซากอิฐและศิลาแลงหลายลงกระจัดกระจาย

สมัยที่ 2 ประกอบด้วย ปราสาทประธานหรือเรือนธาตุ ชุ่มประตุ ระเบียงคต ปรางค์น้อย ซาลาทางเดิน อจรวมถึงบารายทิศเหนือและสระน้ำทิศตะวันออก กลุ่มอาคารสมัยนี้สร้างทับซ้อนบนพื้นที่ศาสนสถานสมัยที่ 1 รูปแบบอาคารเป็นหลังเดี่ยวขนาดใหญ่ ใช้หินทรายเป็นวัสดุหลัก มีชุ่มประตุ ระเบียงคตเป็นขอบเขตศาสนสถาน วางตำแหน่งตามแกนเหนือ มีแนวทิศตะวันออกเป็นแกนสำคัญ มีซาลาทางเดินสัมพันธ์กับพลัปลา อย่างไรก็ตาม ซาลาทางเดินอาจมีมาแล้วตั้งแต่สมัยที่ 1

สมัยที่ 3 ได้แก่ ซากโบสถ์ร้างทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นสิ่งก่อสร้างในพุทธศาสนา จากการขุดแต่งพบใบเสมา แสดงสังฆมณฑล ฐานชุกชี เสาไม้ สันนิษฐานว่าไม่เก่าแก่มาก แสดงให้เห็นว่ามีการใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่อง ทั้งในคติฮินดูและพุทธศาสนา

สิ่งก่อสร้างในวัฒนธรรมขอมมักเสื่อมสภาพคล้ายกัน เช่น การทรุดตัวของส่วนฐาน โครงสร้างส่วนบนเอียงสอเข้าด้านใน ดินปกคลุมสูงกว่าระดับดินเดิม ปราสาทพนมวันนั้นได้ทำการบูรณะครั้งใหญ่ เมื่อ พ.ศ. 2532 ด้วยวิธี 'อนัสติโลซิส' ซึ่งมีหลักการและขั้นตอนสำคัญดังนี้

อนัสติโลซิส (Anastylosis) เป็นวิธีการบูรณะโบราณสถานโดยเน้นการรักษาความเป็นของดั้งเดิมเพื่ออนุรักษ์คุณค่าความงามและประวัติศาสตร์ของโบราณสถาน ปกป้องโบราณสถานจากการเสื่อมสภาพด้วยการนำกลับไปเรียงยั้งที่เดิม (Poshyanandana, 1994) เช่น ปราสาทพิมาย (กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์, 2557) ปราสาทพนมรุ้ง (เมธิณี ชุ่มผลผล, 2561) ดังนี้ ขั้นตอนที่สำคัญคือ

1. สำรวจ บันทึกข้อมูล วิเคราะห์รูปแบบวิธีการที่เหมาะสม เช่น บันทึกสภาพทั่วไปของโบราณสถาน ได้ผังบริเวณผังพื้น ได้รูปด้านและรูปตัดขวาง ปรับพื้นที่และย้ายหินหล่นไปจากตำแหน่ง
2. การวิเคราะห์กำหนดรูปแบบแท้จริงก่อนพังทลาย วางแผนโครงสร้างเพื่อเสริมความมั่นคง ตรวจสอบปริมาณหินที่เสื่อมสภาพ สำรวจวัสดุที่จะใช้ ศึกษาการแยกตัวของอาคาร
3. เคลื่อนย้ายหินและถอดชิ้นส่วน ดำเนินการตามขั้นตอนหรือหินควบคู่ไปกับทำผังบันทึกรายละเอียดรูปร่าง ให้รหัสหินแสดงตำแหน่ง บันทึกภาพและค่าระดับ แยกหมวดหมู่หิน
4. การเสริมฐานราก ปรับปรุงฐานรากเพื่อรองรับบริเวณที่ต้องรับน้ำหนักจากผังอาคาร
5. การเรียงหินกลับ เป็นขั้นตอนที่ต้องระมัดระวังมากที่สุดเพราะมีผลต่อรูปปลั๊กชันของอาคารหลังบูรณะ หากกำหนดระยะคลาดเคลื่อนอาจเรียงหินกลับเข้าไปไม่ถูกต้อง

มาตรฐานการบูรณะ ให้ความสำคัญกับปูนขาวและศิลาแลงในการเสริมฐานรากและซ่อมแซมรอยแตก หลีกเลี่ยงการถอดหรืออาคารแบบรื้อทั้งหมดโดยเฉพาะชั้นฐาน รักรูปลั๊กชันดั้งเดิมไว้ ส่วนวิธีการปลั๊กชันของการบูรณะที่มีผลต่อความสมบูรณ์ของสถาปัตยกรรม สามารถพิจารณาเพิ่มเติมได้จากที่ พงศ์อินทร์ บรรทม (2544) รวบรวมไว้ พอสรุปได้ดังนี้

1. การสกัดหินทดแทน หินบางก้อนไม่สามารถนำมาใช้ได้ก็ บ้างแต่กร่อนเมื่อรื้อออก
2. การลาดยางแอสฟัลติกทับผิวคอนกรีตฐานราก ป้องกันความชื้นและความเค็มใต้ดิน

3. การทดลองประกอบหินหล่น อาศัยพื้นฐานด้านลวดลายศิลปะ ลักษณะรูปร่าง รอยต่อหิน โดยวิเคราะห์ตำแหน่งของหลักฐานที่พบระหว่างชุดแต่งเพื่อนำมาหาความสัมพันธ์ระหว่างก้อนหิน
4. การต่อหิน เป็นการเชื่อมต่อและยึดติดหิน ซึ่งก่อนการซ่อมจะต้องทำความสะอาดหิน ด้านที่จะต่อโดยไม่ใช้น้ำ เพราะการใช้น้ำจะเป็นการนำความชื้นเข้าสู่เนื้อหิน
5. การแกะสลักลวดลาย เป็นงานศิลปกรรมตกแต่ง เช่น หน้าบัน ทับหลัง เสาดิฉผนัง บางแห่งยังสลักไม่สมบูรณ์และไม่พบได้จากการคัดเลือกหินหล่น อาจสูญหายไปก่อนการบูรณะ

ภาพที่ 7 การบูรณะโบราณสถานปราสาทพนมวันด้วยวิธีอนัสติโลซิส (พ.ศ. 2532-2542) ที่มา เจตต์จ คชฤทธิ์ (2568) (ผู้ถ่าย)

ภาพที่ 8 การทดลองประกอบหินหล่น การต่อหิน และการเรียงอิฐใหม่เสริมเข้าไปในผนังระเปียงคต ที่มา โบราณสถานปราสาทพนมวัน (ถ่ายเดือนมกราคม พ.ศ. 2566 และเดือนมีนาคม พ.ศ. 2568)

ปราสาทพนมวันได้รับการบูรณะอย่างต่อเนื่อง ดังปรากฏงานซ่อมแซม เมื่อ พ.ศ. 2566-2568 เช่น การทดลองประกอบหินหล่นส่วนหน้าบัน การต่อหินส่วนที่แตก การเรียงอิฐใหม่เสริมในผนังระเปียงคต หลังการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส ปรากฏสถาปัตยกรรมที่เป็นองค์ประกอบสำคัญดังนี้

ปราสาทประธานหรือเรือนธาตุ ตั้งอยู่ศูนย์กลางหันหน้าไปทิศตะวันออก ผนังห่อหุ้มพื้นผิวมีชั้นฐาน ตัวอาคาร และหลังคา ใช้หินทรายเป็นวัสดุหลัก ก่อสร้างบนชั้นศิลาแลง สูงประมาณ 1 เมตร ชั้นฐานไม่สลักลวดลาย ภายในปราสาทประดิษฐานพระพุทธรูปปางอภัยประทาน มีมุขทางเข้าสี่ด้าน มีฉนวนเชื่อมไปยังวิหารด้านหน้า พบร่องรอยซุ้มประตูทางเข้าหลักทิศตะวันออก เสาศิพเหนือสลักลวดลายกำพุซึ่งมีลายกำนต่อดอกเป็นยอด ส่วนเสาศิพใต้สลักลวดลายกำนต่อดอกไม่พบ เกสรดอก หน้าบันสลักพระกฤษณะยกภูเขาโควธรณะ สำหรับทับหลังพบลวดลายพระวิษณุสี่กรในท่ามหาราชลีลาเหนือพญาครุฑ ถือจักร สังข์ คทาและดอกบัว ครุฑยุคนาคสามเศียร นอกจากนี้ยังพบ

ลวดลายอื่น เช่น หน้ากาลคายนทอนพวงมาลัย พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ เทวดาประทับในซุ้มเหนือหน้ากาล พระกฤษณะปราบนาคกาลียะ ส่วนหลังคาทลายลงเว้นแต่มณฑปและมุขกระสัน

ภาพที่ 9 ปราสาทประธานหลังการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส
ที่มา เจดีย์ คชฤทธิ์ (2568) (ผู้ถ่าย)

ภาพที่ 10 พระพุทธรูปปางอภัยทานในปราสาทประธาน ทับหลัง และเสาศาแคะสลัก
ที่มา เจดีย์ คชฤทธิ์ (2568) (ผู้ถ่าย)

ปรางค์น้อย ตั้งอยู่ที่ศตวันตกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ก่ออิฐ หินทราย และศิลา
ฝังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ประตูดุอยู่ที่ศตวันออก ยอดปรางค์ทลาย ปัจจุบันประดิษฐานพระพุทธรูปบาทจำลอง

ภาพที่ 11 ปรางค์น้อยและพระพุทธรูปบาทจำลองที่ประดิษฐานอยู่ภายใน
ที่มา เจดีย์ คชฤทธิ์ (2568) (ผู้ถ่าย)

ระเบียงคต คือ สิ่งก่อสร้างที่เชื่อมต่อกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐ หินทราย และศิลาแลง สูงจากพื้นประมาณ 1 เมตร ล้อมรอบปราสาทประธานและสิ่งก่อสร้างภายใน บางส่วนกำลังบูรณะ โดยการเสริมอิฐใหม่เข้าไปในผนัง

ภาพที่ 12 ระเบียงคตล้อมรอบปราสาทและสิ่งก่อสร้างภายใน บางส่วนกำลังบูรณะโดยเสริมอิฐใหม่ที่มา เจตต์จ คชฤทธิ์ (2568) (ผู้ถ่าย)

บริเวณลานรอบปราสาทประธาน ถัดจากระเบียงคตก่อนถึงศูนย์กลางปราสาทประธาน มีร่องรอยฐานรากปราสาทที่สร้างด้วยอิฐอยู่ 9 หลัง ทิศเหนือ 5 หลัง ทิศใต้ 4 หลัง

ภาพที่ 13 ร่องรอยฐานรากปราสาทที่สร้างด้วยอิฐ บริเวณลานรอบปราสาทประธาน ที่มา เจตต์จ คชฤทธิ์ (2568) (ผู้ถ่าย)

กล่าวได้ว่า ปราสาทพนมวันเป็นปราสาทในวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณ สร้างและปรับการใช้ประโยชน์ตามคติทางศาสนา องค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ ปราสาทประธานหรือเรือนธาตุ ปรangkน้อย ระเบียงคต และบริเวณลานรอบปราสาท ซึ่งได้รับการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส เสริมฐานราก ซ่อมแซมส่วนที่ทรุดเอียง และเรียงหินใหม่เพื่อรักษารูปลักษณ์เดิมของปราสาทไว้ วัสดุหินที่พบส่วนใหญ่คือ หินทรายและศิลาแลงซึ่งพบร่องรอยการตัดหินได้ในเขตอุทยานธรณีโคราช

ปราสาทพนมวันแหล่งเรียนรู้และท่องเที่ยวที่สำคัญในเขตอุทยานธรณีโคราช

อุทยานธรณี (Geopark) คือ พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่สำคัญในทางธรณีวิทยาระดับนานาชาติ มีการบริหารจัดการแบบองค์รวมโดยชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วม ทั้งในด้านการศึกษา การอนุรักษ์ และการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งอุทยานธรณีโคราชหรือโคราชจีโอพาร์ค (Khorat Geopark) เป็นหนึ่งในอุทยาน

ธรณีระดับประเทศของไทย (มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, ม.ป.ป.) จวบจนเมื่อการประชุมคณะกรรมการบริหารองค์การยูเนสโก ครั้งที่ 216 วันที่ 10-24 พฤษภาคม 2566 ณ กรุงปารีส สาธารณรัฐฝรั่งเศส ได้ประกาศรับรองอุทยานธรณีโลก UNESCO GLOBAL GEOPARK จำนวน 18 แห่ง อุทยานธรณีโคราชคือแห่งหนึ่งที่ได้รับการรับรองในครั้งนั้น ส่งผลให้มีการบริหารจัดการ การใช้ประโยชน์ การศึกษา การพัฒนาสถานที่ต่าง ๆ ในเขตพื้นที่อุทยานธรณีโคราชอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น รวมไปถึงการประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ความรู้ นำไปสู่การท่องเที่ยวและการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามลำดับ ทั้งนี้ ปราสาทพนมวันเป็นโบราณสถานแห่งหนึ่งที่ได้รับการกำหนดให้เป็นแหล่งเรียนรู้และท่องเที่ยวเชิงภูมิศาสตร์ ประเภทแหล่งโบราณคดีและวัฒนธรรมที่สำคัญ (สำนักงานโคราชจีโอพาร์ค, ม.ป.ป.) เป็นมรดกทางธรณี (Geoheritage) และศิลปวัฒนธรรมของชาติ ที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของมนุษย์ในการใช้วัสดุที่มีอยู่ในพื้นที่ทางภูมิศาสตร์มาสร้างเป็นสถาปัตยกรรมเพื่อตอบสนองการใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต

ภาพที่ 14 องค์การยูเนสโกรับรองอุทยานธรณีโลก และพนมวันเป็นแหล่งท่องเที่ยวโคราชจีโอพาร์ค ที่มา สำนักงานโคราชจีโอพาร์ค (ม.ป.ป.)

ปัจจุบัน ภาครัฐได้มีนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวเพื่อเพิ่มรายได้และพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างยั่งยืน ส่งผลให้เกิดโปรแกรมท่องเที่ยวเชิงนิเวศและศิลปวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับอารยธรรมขอมในเขตอีสานใต้และสามเหลี่ยมมรดกโลก (เทิดชาย ช่วยบำรุง, 2553) ครอบคลุมพื้นที่อุทยานธรณีโคราช ดังนั้น การบูรณะปราสาทต่าง ๆ ให้มีความสมบูรณ์เพื่อรองรับการจัดกิจกรรมเสริม เช่น ทัวร์แบบสัมผัสเรียนรู้และท่องเที่ยวเชิงภูมิศาสตร์โคราชจีโอพาร์ค ซึ่งได้กำหนดให้ปราสาทพนมวันเป็นสถานที่หนึ่งบนเส้นทางอารยธรรมขอมโคราช เชื่อมโยงกับเส้นทางเขาวายพ่ายที่พรวนร้อยรอย สักตหินทรายที่นำไปสร้างปราสาทต่าง ๆ เมื่อราว 1,000 ปีก่อน (สำนักงานโคราชจีโอพาร์ค, ม.ป.ป.)

บทสรุป

ปราสาทพนมวันเป็นศาสนสถานทั้งในคติพุทธศาสนาและฮินดู มีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบวัฒนธรรมขอมหรือเขมรโบราณ สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 15-17 มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม 2 ส่วน คือ โบราณสถานชั้นในและโบราณสถานชั้นนอก มีอายุแตกต่างกัน บางส่วนไม่สามารถกำหนดเวลาการสร้างได้อย่างแน่ชัด บ้างสร้างซ้อนทับในบริเวณพื้นที่เดิมและปรับเปลี่ยนการใช้ประโยชน์ตามยุคสมัย วัสดุหลักในการก่อสร้าง คือ หินทราย อายุราว 120 ล้านปี ขนส่งมาตาม

แม่น้ำลำตะคอง และศิลาแลงที่พบได้ในที่ราบและหนองน้ำเก่า (สำนักงานโคราชจิโอฟาร์ค, 2561) ปัจจุบันพบร่องรอยสถาปัตยกรรมที่สำคัญ คือ ปราสาทประธาน ปรากฏน้อย ระเบียงคต บริเวณลานรอบปราสาทประธาน พลับพลา บารายหรือสระน้ำ สำหรับงานศิลปกรรมแกะสลักและโบราณวัตถุรูปเคารพ พบไม่มากนัก เช่น หน้าบันสลักพระกฤษณะยกภูเขาโควธรณะ ทับหลังสลักพระวิษณุสี่กรท่ามหาราชลีลาเหนือพญาครุฑยุคสามเศียร หน้ากาลคายท่อนพวงมาลัย พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ เทวดาประทับในซุ้มเหนือหน้ากาล พระกฤษณะปราบนาคกาลิยะ เสาดัดผนังลาดลายก้ามปูและลายก้านต่อดอก และพระพุทธรูปปางอภัยทาน ได้รับการบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส เมื่อปี พ.ศ. 2532-2542 โบราณวัตถุบางส่วนเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ โดยสำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา กรมศิลปากรขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน เมื่อวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2479 และประกาศกำหนดเขตเมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2541 มีเนื้อที่ประมาณ 206 ไร่ 56 ตารางวา ปัจจุบันเป็นแหล่งเรียนรู้และท่องเที่ยวเชิงภูมิศาสตร์โคราชจิโอฟาร์ค เส้นทางอารยธรรมขอมโคราชที่เชื่อมโยงกับเส้นทางเศวตฉัตรเขายายเที่ยงที่พบร่องรอยการสกัดหินซึ่งนำไปสร้างปราสาทต่าง ๆ ด้วยภูมิปัญญาของบรรพชนในอดีต

เอกสารอ้างอิง

- กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์. (2557). ว่าด้วยประวัติศาสตร์การบูรณะโบราณสถานแบบอนัสติโลซิสที่ปราสาทหินพิมาย. *NAJUA: History of Architecture and Thai Architecture*, 5, 126-133. [Online], Available: <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/NAJUA/article/view/16512>
- กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์เว็บทำกรมศิลปากร. (2566). *ปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา*. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://www.finearts.go.th/promotion/view/28685-ปราสาทพนมวัน-จังหวัดนครราชสีมา>. (2566, 14 มกราคม).
- กิตติ โลห์เพชรรัตน์. (2556). *ขอมโบราณ*. ก้าวแรก.
- เจตต์ คชฤทธิ์. (2565). (ผู้ถ่าย). *พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา*. (2565, 15 พฤศจิกายน).
- เจตต์ คชฤทธิ์. (2568). *อาคารข้อมูลสารสนเทศสำนักงานปราสาทพนมวัน*. (2568, 23 มีนาคม)
- เจตต์ คชฤทธิ์. (2568). *โบราณสถานปราสาทพนมวัน 2568*, (2568, 23 มีนาคม)
- เจตต์ คชฤทธิ์ และหทัยรัตน์ อ่วมน้อย. (2567). “ปราสาทเมืองเก่า - วัดปรังค์เมืองเก่า อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา: การสำรวจภาคสนามและประมวลความรู้เกี่ยวกับ ‘พระโฆษชัย คุรุไวฑูรยประภา’ ใน ‘สุคตาลัย’ แห่ง ‘อโรคยศาล’” ใน *วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรดิตถ์*. 11(2), 132-141.
- ฉัตรชัย เอมราช. (2560). ปราสาทหินพนมวันและหลักเขตอาศรมตามจารึกปราสาทหินพนมวัน 2. *วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*. 18(2), 9-17.
- เฉลิม รัตนทัศนีย์. (2539). *วิวัฒนาการศิลปสถาปัตยกรรมไทยพุทธศาสนา*. สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์.

- เทิดชาย ช่วยบำรุง. (2553). *พลวัตการท่องเที่ยวอีสานใต้ คันทาร้อยยิ้ม ร่วมสมัยแห่งการเวลา*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ธาดา สุทธิธรรม. (2562). *มรดกสถาปัตยกรรมและผังเมืองอีสาน*. กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม.
- มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี. (ม.ป.ป.). *KHORAT CUESTA STONEPARK สวนหินควงตาโคราช*. เทคโนโลยี มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.
- มูลนิธิโครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน. (2566). *แผนผัง รูปแบบ และองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม*. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://www.saranukromthai.or.th/sub/book/book.php?book=30&chap=3&page=t30-3-infodetail04.html>. (2566, 11 มกราคม).
- เมธินี ชุ่มผลผล. (2561). *ปราสาทพนมรุ้งในระหว่างบูรณะ*. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://www.muangboranjournall.com/post/panomrung-before-reconstruct>. (2568, 16 พฤศจิกายน)
- ปราสาทหินถิ่นไทย. (2566). *1000 เรื่องเล่าจากนักล่าปราสาท ตอนที่ 3*. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://www.facebook.com/586109664733250/posts/2001601563184046/> (2566, 16 มกราคม).
- พงศ์ธันว์ บรรทม. (2544). *ปราสาทพนมวัน*. สำนักงานโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา.
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย. (2565). *ป้ายสารสนเทศแสดงข้อมูล 'ปราสาท'*. พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2544). *อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธศตวรรษที่ 19*. คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 115 ตอนพิเศษ 83ง. (2541). *ประกาศกรมศิลปากร เรื่อง กำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน*. สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี.
- เลิศสิน รักษาสกุลวงศ์ และคณะ. (ม.ป.ป.). *อุทยานธรณีโคราช*. สำนักงานอุทยานธรณีโคราช มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). *พระพุทธรูปในประเทศไทย รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย*. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน. (2542). *มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์*. สำนักงานโคราชจีโอพาร์ค. (ม.ป.ป). *โคราชเมือง 3 มรดกโลก Khorat: Unesco*. มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา.
- สำนักงานโคราชจีโอพาร์ค. (ม.ป.ป). *โคราชจีโอพาร์ค ดินแดนแห่งเขาเคลสตาแลพฟอสซิล*. มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา.
- สำนักงานโคราชจีโอพาร์ค. (2561). *อุทยานธรณีโคราช*. มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา.
- สำนักงานปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา. (2566). *ภาพถ่ายการบูรณะปราสาทพนมวัน ด้วยวิธีอนาสติโลซิส*. สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา กรมศิลปากร.

- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. (2536). *ปราสาทเขาพระวิหาร ศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุด*
ในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์. เมืองโบราณ.
- หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.9 นครราชสีมา. (2566). *มรดกศิลปวัฒนธรรมปราสาทพนมวัน*.
[ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://www.finearts.go.th/nlt-korat/view/18126>มรดก
ศิลปวัฒนธรรมปราสาทพนมวัน.
- อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง. (2566). *ประวัติที่มาและความสำคัญ*. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก
[http://virtualhistoricalpark.finearts.go.th/phanomrung/index.php/th/about-
us.html](http://virtualhistoricalpark.finearts.go.th/phanomrung/index.php/th/about-us.html). (2566, 11 มกราคม).
- Aymonier, E. (1901). *Le combodeg*. Voll, II. les Provinces Siamois, Paris.
- Lajonquiere, E. (1907). *Inventaire descriptif des monuments du Combodge*. Paris.
- Poshyanandana, V. (1994). *Etdu comparee anastylose*. Universite Lumiera-lyon II.
- Sharer, J. R., & Ashmore. (1979). *Fundamentals of Archaeology*. The Benjamin
Comings.